

TASAVVUF BİLGİSİ: ALLAH'I ALLAH'LA BİLMEK İLMİNE GİRİŞ

Ali TENİK / Vahit GÖKTAŞ

Yrd. Doç. Dr., Harran Ü. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

ali.tenik1@gmail.com / vgoktas@ankara.edu.tr

Öz

Tasavvufu diğer ilimlerden farklı kılan özellik, insana ebedî olan Yaratıcının zâtî bilgisine ulaşma imkânını sunarak kendi içinde sonuç ve amacı ihtiva eden bir ilim olmasıdır. Allah yolunda yürüyen her tefekkür ehli mü'min, form/şeklin ötesinde olan bir bilgiyi idrak edip hayatına tatbik etmekle işe başlar. Allah'ın ilminde bireyin irâdesi, O'nun bilgisine dayanır. Zira ilim, tabiatı gereği kişisel olmayandır. Onun için İslâm, bilgi ile şekillenen bir yoldur. Bu yolun yolcusunun gayesi, "Bir" olan Allah'a yükselmek, O'na vasil olmak, O'nu müşâhede ederek ilâhî bilginin/ma'rifetin kaynağından yaşamı boyunca kana kana içmektir. Bu makalede tasavvufi bilginin mahiyeti, kategorileri, varlıktan bilgiye ulaşmanın yolu, ilâhî bilgiyi kazanmanın yolu, Allah Teâlâ'yı Kendisiyle bilmenin seyri gibi başlıklar altında marifet bilgisi ve tasavvufi bilginin seyri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Marifet, Tasavvuf, Bilgi, Varlık, Zâtî bilgi

SUFI KNOWLEDGE: INTRODUCTION TO KNOW ALLAH THROUGH HIMSELF

Abstract

Its special attribution of Sufism is that provides to acquire knowledge of the Creator, Allah in all respects for human being. Every pious believer (Mu'min) in the way of Allah begins with applying the knowledge beyond the concrete world to the life as comprehending it. The human will depends on the knowledge of Allah within it because of the knowledge is inherently impersonal. Hence, Islam is a way that is shaped by knowledge. The traveler of this way aims to rise towards Allah and arrive to Him and benefit eternally from the source of divine knowledge through observing Him. This paper evaluates the interior knowledge (ma'rifa) and the journey of sûfî experience under the headings such as the nature of the sûfî knowledge, its categories, how to gain knowledge from the entity and divine wisdom and the journey of knowing Allah through Himself.

Keywords: Interior Knowledge (Ma'rifa); Sufism; Wisdom; Entity, Self Knowledge.

Giriş

Topraktan yaratılan insan, Allah'tan aldığı rûh ve her mahlûktan aldığı ilim sayesinde mevcûdât hakkında mâlûmât sahibi olan ve sahip olduğu maddî ve mânevî ilmi de diğer insanlara aktarabilen bir varlıktır.¹ İnsan, ruh cihetinden ilâhî bilgiye sahip olma vasfına binâen varlık sahnesine çıkan tüm mevcudattan farklı ve üstün bir varlıktır. Bu yüzden tasavvuf, insana verdiği değer çerçevesinde, ilim ile insanı özdeşleştirmektedir. İnsan da bilgisini doğrudan Rabbinden aldığı için bütün varlık âleminin rûhu olarak kabul edilmektedir.² Zira tasavvufî anlayışta ilâhî ilimler insana, yaratılan nesne üzerinde yaptığı okuma neticesinde gelmektedir. İnsan, Allah'tan gelen bu ilmi okuyup ilâhî vasıflarla donanmadığı vakit, Rabbanî güzelliklerin lezzetini alamamakta ve yeryüzündeki tecellî nûrlarını algılamaktan mahrum kalmaktadır.³

İnsanın ilâhî ilmi edinmesi gerçeği; Allah'ın insana isimlerini bilgisini öğretmesi⁴ ve kıyamete kadar da yaratılacak olan tüm varlığın ve eşyanın bilgisinin insana öğretilmesi demektir. Ayrıca insanın diğer mühim bir özelliği de, tüm varoluş mertebelerini cem' eden/toplayan bir varlık olmasıdır.⁵ İşte insan bu toplayıcı vasfıyla ve Allah'ın kendisi için evrende var ettiği ilâhî ilimleri/isimleri bilmesi sayesinde meleklerin kiblesi olmuştur. Ve bu ilim sebebiyle melekler, insana secde ederek boyun eğmiştir.⁶ Muhakkikler, "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim."⁷ ayetinde vurgulanan gerçeğin, Allah'ın kendi bilgisiyle insanın bilgisini birleştirip⁸ ona farklı üstün bir derece verdiği görüşünde hemfikirdir.

Aynı şekilde insan, ilâhî sıfat ve isimleri bir ayna gibi yansıtmaya yetkili yegâne varlık olması hasebiyle bütün varlıklardan üstün olup "insan-ı kâmil" sıfatını kazanmıştır.⁹ Ayrıca insan, Allah'ın dışındaki en kâmil mazhara/görünümüne sahip, Allah'ın kendi sûretinde yarattığı varlık ve O'nun isim ve sıfatlarının tecellî aynası ve ilminin hazinesidir.¹⁰ Ayna olması hasebiyle insan, kendisinde bulunan ve evrende farklı olarak zuhûr eden ilâhî ilmin kemâlat merkezidir.

¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, (Konya: Büyükşehir Belediyesi, 2004), I, 1012.

² Hüseyin b. Mansûr Hallâc, *Kitâbu't-Tavâsîn*, neşr. L. Massignon, (Paris: 1913), s. 69.

³ Mevlânâ Ahmed Ziyâüddîn b. Mustafa el-Gümüşhânevî, *Mîzânü'l-İrfân*, (İstanbul: 1325), s. 43.

⁴ Bkz. el-Bakara 2/31-33; el-Âraf 7/180; el-İsrâ 17/110; Tâhâ 20/8; el-Haşr 59/22-24.

⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 2649.

⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 3330-32.

⁷ Bkz. Bakara 2/31-33.

⁸ İbnü'l-Arabî, *Füsûsü'l-Hikem*, thk. Ebu Âlâ el-Affîfî, (Beyrut: 1992), s. 50-51

⁹ İbnü'l-Arabî, *Füsûs*, s. 55.

¹⁰ Ali Tenik, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*, (İstanbul: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2012), s. 336.

Muhakkiklerin insan ile ilmi özdeş kılmalarının¹¹ sebebi, insanın ilâhî isim ve sıfatları müdrik bir kudrete sahip olması ve bütün insanî hakikatlerin de Hakk'ın ilminin bir parçası olmasından kaynaklanır. İlâhî isimler olmazsa, insanın Allah'ın güzelliklerinden hiçbir güzelliği müşâhede etmesi ve herhangi bir tecellide O'nun nûrunu görmesi mümkün değildir. Gerek ulvî gerek süflî âlemdeki her varlık, bu ilâhî tecellî vasıtasıyla "varlık" kazanmaktadır.¹² Diğer taraftan Allah, Zâtıyla âlemlerden farklı olduğundan, nesne/eşya olmadan görülmesi ve kendi ilmini biliniyor kılması da mümkün değildir. Onun için insanı yaratmış, Kendi isim ve sıfatlarıyla eşyaya tecellî ederek ilminin görünmesine izin vermiştir.¹³ Aynı şekilde insan, varlıklar içerisinde form/şekil olarak da en güzel varlıktır. Öyle ki, onun formu arştan üstündür ve hiçbir düşünceye sığmamaktadır.¹⁴ Çünkü insanın bedeninde mevcut olan her bir organ, her bir hücre tefekkür edildiği vakit, farklı ilâhî bilgiler vermektedir. Tabi ki, bu hakikati ancak derûnî olarak düşünüp, tefekkür edebilenler idrak edebilir. İşte insan, kendisini üstün kılan en başat özelliği olan "ilmi"ni Hakk'tan aldığı için her şeyin üzerinde bulunan bir konumdadır.¹⁵ İnsan, bu ilim aydınlığına sahip olmasından dolayı melekler ve diğer varlıkların secde ettiği mümtaz bir kişilik kazanmıştır.¹⁶ Zira insan, evrendeki konumu itibarıyla bir sultana benzetilir; Sultanın kaftanı, dört temel unsur olan (enâsır-ı erbâ') toprak, su, ateş ve havayı temsil eder, insan sultanın elinde tuttuğu sancak, şeriât sancağı, üzerinde oturduğu taht, muhabbetullah/sevgi otağı, başındaki taç ise, m'arifet/bilgi tacıdır. İşte bu evsâfıyla diğer varlıklardan ayrılmış, sıyrılmış, özel bir konuma ve şerefe yükseltilmiştir.¹⁷ Bu öyle bir şereftir ki, Allah göklerde ve yerde bulunan her eşyanın ilmini kendisine vermiştir. Onun için, "Göklerde ve yerde olan her şey onun hizmetine verilmiştir."¹⁸ Allah kendi sûretinde yaratıp, kendi ilmiyle bilgilendirdiği için insan, âlî vasıfların usturlabıdır. İnsanda görülen her şey O'nun yansımasıdır, çünkü insanın sıfatları O'nun ilminin ve âyetlerinin görünümüdür.

Mü'min kişi, Allah'tan aldığı ilimle öyle bir daireye girer ki, orada ne nefsin, ne Şeytan'ın, ne de meleklerin bir etkisi söz konusudur. Zira o dairede Allah'ın dışında hiçbir güç ve kudret yoktur. İnsan, ilim yolunda beşerî/gayri ilâhî bütün vasıflarını Zât'ın tecellisiyle yok eder. Bütün karanlıklar, bilgisizlikler ve cehâlet ancak Zât'ın bilgisiyle ortadan kalkar. Bundan sonra da Allah, kendi ilmini direkt olarak öğretir. O, artık Allah'ın kendisini ilmiyle donattığı Musa'nın yol arkadaşı gibi,¹⁹ Allah'ın ilmiyle

¹¹ Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 1030.

¹² Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 3073-75.

¹³ İbnü'l-Arabî, *Füsûs*, s. 217.

¹⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 87.

¹⁵ Hallâc, *Kitâbu't-Tavâsin*, s. 25.

¹⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, II, 3330; İbnü'l-Arabî, *Füsûs*, s. 199.

¹⁷ Erzurumlu İbrahim Hakki, *İnsaniyet-i Kâmile*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339), s. 12.

¹⁸ el-Lokmân 31/20.

¹⁹ Bkz. el-Kehf 18/60-82.

basireti/ön görüşü tam açılır, sıradan insanların göremediğini görür, algılayamadıklarını algılar.²⁰

Allah'ın ilmine bu şekilde sahip olan insan, devamlı Allah'la yaşayan kişidir. Sûfiler bu düşüncüyü, balık ve deniz metaforuyla açıklarlar. Örneğin insan suyun altında ancak birkaç dakika kalabilirken, balık denizden hiç ayrılamaz. Sudan ayrıldığı ân yaşamını kaybeder. İşte Allah iman eden insanının Allah'la olan hayat bağı; yaşamı suya bağlı olan balıkla denizin münasebetine benzemektedir. Eğer insan tıpkı balık gibi, hayatın herhangi bir aşamasında Allah'la ilişkisini keserse, balığın suyla ilişkisini kopardığı gibi yaşamı sona erer. Bunun gibi, namaz ibadeti de günde beş vakit olarak farz kılınmıştır. Allah'a ilimle bağlı olana, "günde sadece beş kez Dost'u müşâhede et ya da zikret" demek, balığa, "günde sadece beş kez denize dal" demek gibidir.²¹ Kısacası "sıradan insanların", yani "avamın", Allah'ı namaz gibi ibadetlerle, sadece günde belli vakitlerde ya da beş kez hatırlamasına karşın, "Allah'ı Allah'la bilen" insan hayatının tüm aşamalarında sürekli Allah'ı anmakla iştigal eder. Zira Allah'a, O'nun ilmiyle bağlı olan âşıklara her hâlükârda kayıtlar ve sayısal sınırlama getirilemez.²² Çünkü onlar, Yaratıcıları ile her ân hemhâl ve hasbîhâl içindedirler. Kâmil vasfını kazanan bu insanlar, "Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın vechi oradadır."²³ âyetinin ilâhî bilgisine kavuşanlardır. Bu sebeple onlar, Allah'ın ilminin güzelliklerini her yerde, her varlıkta ve her halükârda müşâhede ederler. Öyle ki gözleri uykuda olsa bile onlar gönül gözleriyle Yaratıcıyla beraberdirler.²⁴ Sınırlar ve kayıtlar, sadece "sıradan insanın" kendisiyle Rabbi arasına koyduğu perdelerdir.

Muhakkiklere göre bilgi/ilim, cehâletin, bilgisizliğin ve edepsizliğin zıddıdır. Zira cehâlet, bilgisizlik ve edepsizlik, insanı, bütün varlığın ve yaratıcının hak ve hukukunu ihlal etmeye, çıkmaza ve karanlığa götüren en kötü amillerdir. Onun için, ilim/bilgi; aydınlanma, güzellik, varoluş bilinci ve hayır gibi faziletleri içinde barındıran hakikattir. Bilgisizlik ise, aydınlanmanın zıddı olarak, insanı karanlık, çirkinlik, yokluk ve zulmete götüren olumsuzluktur.²⁵ İlim sahiplerine göre en faydalı ilim/bilgi, Allah'ın, güzelliğini, büyüklüğünü, rahmetini, mükemmelliğini, sanatını ve yaratıcılığını bildiren ilimdir. İnsan, ilim vâsıtasıyla bütün iyi ve güzel şeyleri kavrama ve bununla Allah'a yakınlaşma tahakkuk eder.²⁶ Bu yakınlaşmada asıl gerçek, ilimle hâl/eylem arasındaki dengenin sürekli korunması ilkesine riayettir. Bu yüzden ilim ile filin ilişkisi ağaç ile meyve

²⁰ Abdülkâdir Geylânî, *Sırru'l-Esrâr*, (İstanbul: 2012), s. 32.

²¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 2670-80.

²² Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 2669.

²³ el-Bakara 2/115.

²⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, III, 1222.

²⁵ Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *Risâletü'l-ledünniyye (Mecmûatü resâil içinde)*, thk. İbrahim Emin Muhammed, (Kahire: Mektebetü't-tevfikiyye, ts.), s. 240.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-âlemin*, thk. Mahmud Mustafa Halâvî, (Beyrut: 2001), s. 78.

birlikteliğine benzetilmektedir. Meyveye göre ağacın esas olması gibi, ilim hâl ilişkisinde asıl olan ilim olduğundan, esas şerefte ona aittir.²⁷ Aynı şekilde ilim, amelin imamı/öncüsü olarak kabul edildiği için amel, ilme tabi olur.²⁸ İlim ve amelin birbirlerine tercih edilemeyeceği, birlikte olmaları gerektiği kuvvetle vurgulanmıştır.²⁹

Varlıktan Bilgiye Ulaşmanın Yolu

Allah'ın ilmindeki "hakikat bilgisi" gündelik dilde anlaşılan bilgiyle karıştırılmamalıdır; çünkü idrâk edilen bu bilgi, var olan şeyin (obje-subje) görünen kısmına aldanmayıp hakikatinin, özünün, yani aslının ne olduğunu bilmektir. Aynı şekilde insanın cevherini tamamen değiştiren ilâhî aşk ile ilâhî bilgi arasında önemli bir bağ mevcuttur.³⁰ Bu öyle bir ilişkidir ki, insanda aşk eksik oldu mu, ne bilgi aşkı doğurur ne de aşk bilgiyi doğurur.³¹ Bu iki önemli unsur gerçekleşmezse, hayat donuklaşır, Allah ile insan arasındaki bütün irtibat kesilir. Çünkü bu bilgi, doğrudan Allah'tan geldiği için muhatabına âb-ı hayat/can suyu sunan bir hakikattir. Bu ilim, hem vahyin hem de insanın varlığında saklı ilâhî gerçeklerin, tüm yönleriyle sâlikin varlığında hâle dökülmesiyle alakalıdır.³² Kısacası bu bilgi öyle bir hakikattir ki, bazı mutasavvıfların "hayal" ettiklerinin çok ötesindedir. Zira ister hayâlî olsun ister somut olsun, sûretler yaratılmıştır ve yaratılanın sınırlı idrakiyle yaratılmamış olanı sınırlayamaz. Onun için en yüce bilgi, her hayâlin ötesinde müteâl olandır. Zira bu bilgi, zıtların 'aynı olan Allah'ın, O'na yürüyen kişilerce "zıtların cem'i" ni bilmeleriyle gerçekleşir. Bu ilim, asla rivayetlerin çokluğuna bağlı değildir. Çünkü Allah'ın ilmi, ona talip olanın kalbine Allah'ın bıraktığı bir nûrdur.³³ Bu nûrun neticesi de, huzur ve bahtiyarlıktan başka bir şey değildir. Muhakkikler bu ilmi, "Allah'ı hakkıyla bilmek ve O'nun koyduğu sınırları/edebi aşmamaktır." sözünü ifade etmişlerdir.³⁴

Tasavvufu, diğer ilim, felsefe, inanış, inanç, din ve ideolojilerden ayıran en başat özelliklerden birisi de, ilimde takip ettiği metodolojidir. İsmi zikredilen alanlar bilgilerini, nakille gelen ve öncekilerin "esâtirü'l-evvelin" dedikleri bilgilerle dolu olan kitaplardan alırken tasavvuf, onlardan tamamen farklı bilgi alma metodunu apaçık bir şekilde ortaya koymaktadır. Tasavvufun klasik metinlerinde yer alan ve ehl-i tasavvuf kişilerin beyanlarında çok meşhur olan; "Biz ilmimizi satırdan değil, sadırdan okuruz" ifadesi, onların ilimlerini hangi usülle aldıklarını açıkça göstermektedir.

²⁷ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 69.

²⁸ Ebû Muhammed Zekiyyuddin el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2008), s. 312.

²⁹ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Kahire: 1973), s. 203.

³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 241.

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 1530-33.

³² F. Schuon, *The Transendent Unity of Religions*, (London: 1953), s. 2-3.

³³ İbn Ataulah İskenderî, *Hikem-i Ataiyye*, s. 70.

³⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Beyrut: 1990), s. 121.

Aynı şekilde sûfiler, Peygamber (s.)'in "Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet et."³⁵ ifadesiyle hareketle "Allah'ı Allah'la bilmeyi" gaye edinerek ilimlerini ortaya koymuşlardır. Tasavvufun bilgi anlayışına göre, Allah, ilmin mahzeni/kaynağıdır. O, ilmini bir ayna gibi, hem yazılı olan kitabında hem âfâkta/evrende hem de enfûste (insanların kendi benliklerinde) yarattığı âyâtlara/işaretlere yansıtarak, insanlardan bu hakikatleri keşfedip yaşamalarını istemiştir.

Mü'min kişi de, Kur'ân da ifade edilen "Âdeme bütün varlıkların isimlerini/bilgilerini öğrettik"³⁶ hakikatiyle hareket ederek, bal arısı gibi, varlık âleminde mevcut bulunan bütün eşyada Allah'ı okuyarak bu ilmi elde etmektedir. Mü'min, okuduğu bu ilimle, Allah'ın bileni ve tanıyanı olur. O, varlıktan aldığı ilmin sır ve hikmetiyle artık bu ilmin anahtarındır. Bu ilimle formunu kazanan kişi, Musa'ya yol gösteren bilgeliğe ulaşan Allah dostu gibidir.³⁷ Aynı şekilde Musa gibi bir peygambere günlük hayatında Allah'a nasıl samimiyetle dokunup, O'nunla nasıl kaynaştığını, nasıl yaşadığını bilfiil gösteren çobanın ilmini yaşayan ve yansıtır.³⁸ Mü'min, edindiği bu ilimle zehri bala çeviren iksirdir. Allah ilmiyle hâl yaşayanlar, dünyayı ayakta tutan direklerdir. Bu ilimle hayat bulanlar, her ânda her mekânda Allah'ı hayat damarlarında daha yakın bilerek,³⁹ O'nun bilgisiyle aydınlanırlar. Allah'ın ilmini kabiliyet nispetinde kazanmak, ilâhî fakındalığa ulaşmak ancak kendini tamamıyla Allah'a bedelsiz satıp, O'nun nûruyla aydınlanmakla gerçekleşir.⁴⁰

Allah ehli, diğer insanlardan farklı olarak ilmini üç kaynaktan alır. Bu kaynaklar, Allah'ın kitabında ifade ettiği kaynaklardır; "Biz onlara âyetlerimizi âfâkta (dış dünya/evren) ve enfûsta (kendi üzerlerinde) göstereceğiz."⁴¹ Bu kaynakların birincisi, Allah'ın dış âleme diktiği âyetlerdir. Allah, insandan ufuklarda diktiği işaretleri okuyarak, bunlardaki ilâhî ilmi kesb etmesini istemektedir. Yine Allah insandan, müşâhede ettiği eşya üzerinde düşünmesini, eşyanın derûnuna inip Zât'ının eşyâda nakış nakış işlediği esma ve sıfatlarının tecellisine ulaşmasını istemektedir. O, kendi beyanıyla bu ilmi kazanmanın yollarını da göstermektedir: "Üstlerinde kanatlarını açıp yumarak uçan kuşları görmüyorlar mı?"⁴² "Develerin nasıl yaratıldığına bakmıyorlar mı? Göğün nasıl yükseltildiğine bakmıyorlar mı? Dağların nasıl dikildiğine bakmıyorlar mı? Yerin nasıl yayılıp döşendiğine bakmıyorlar mı?"⁴³ Allah bu âyetlerle insanı evren ve içindeki tüm nesnelere üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Zira evrendeki "her şeyi yaratmış, ona bir düzen

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, (İstanbul: 1981), İmân, 1,

³⁶ el-Bakara 2/31.

³⁷ Bkz. el-Kehf 18/60-82.

³⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 1570 vd.

³⁹ el-Kâf 50/16.

⁴⁰ el-Fâtır 35/29.

⁴¹ Fussilet 41/53.

⁴² el-Mülk 67/19.

⁴³ el-Ğâşiye 88/17-20.

vererek belli bir ölçüye göre var etmiştir.”⁴⁴ Evrende, “geceyi gündüze, gündüzü de geceye bağlamış, güneşi ve ayı emre hazır hale getirmiş ve onlara bir vakit tayin etmiştir.”⁴⁵ “Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün art arda gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her canlıyı var etmesinde, rüzgârları ve gökle yer arasındaki bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için âyetler vardır.”⁴⁶ Aynı şekilde, “yaratılan her şeyin birbirleriyle uyum içinde olması”⁴⁷ insana Allah’ın ilmini edinmede farklı bir iz’an vermektedir. Evrenin bina edilmesi ve belli bir düzene göre şekillendirilmesi,⁴⁸ insanın aklını kullanıp ilâhî ilme ulaşmasında önemli bir rehberlik yapmaktadır. Varlık sahnesine çıkan bir nesnenin diğer bir nesneye müdahale edip onun ilâhî ölçüsünü bozması mümkün değildir. Zira her şey belli bir ölçü ve yörüngede akıp gitmektedir.⁴⁹ Yaratılan tüm varlıklarda kendi ilmiyle tezahür eden Allah, her şeyi belli bir hesaba göre yaratmıştır.⁵⁰ Var ettiği her şeye Kendi ilminin görünümü olan isim ve sıfatlarıyla tecellî eden Allah, her yerde ve her ân varlık sahnesine çıkardığı mahlûkun künhüyle beraberdir.

İnsanın ilmini aldığı ikinci kaynak, kendi bütünlüğünün okumasıyla elde ettiği gerçeklerdir. Tasavvufî terbiye geleneğinde, insana ilk etapta “Allah’ı tanımak” dersi verilmemektedir. Önce insana “kendini tanımanın” ilmi öğretilir. Çünkü insanın Allah’ı gereği gibi bilmesi ve tanınması için ilk aşamada, Allah’ın ufuklardaki/evrendeki âyetlerini okuyup anlaması daha sonra da, kendini okuyarak bilmesi ve tanınması gerekmektedir. Kendini bilen insan da, bedeninin hangi hücrelerine bakarsa baksın, orada Allah’tan başkasını okuyup öğrenmesinin mümkün olmadığını fark edecektir. Zira Allah, insandan kendi nefsinin şahit tutarak, yalnızca Kendini bilmesi için söz/ahit almıştır.⁵¹ İnsana, “insan” vasfını kazandıran özün, Allah’ın kendi nefhası⁵² olduğu gerçeğini bilmesinin en büyük ilim olduğunun öğretilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda insanın, en güzel bir yaratılışla yaratıldığını⁵³ ve Allah’tan aldığı ilim ve rûhla bütün varlıkların en şerefli⁵⁴ olduğunu kendi benliğinde bulması gerekir. Hangi konuda olursa olsun kaçıp sığınılan ve yönelinen tek yerin⁵⁵ Allah olduğu bilinirse⁵⁶ ve oraya bütün benlikle

44 el-Furkân 25/2.

45 el-Fâtr 35/13.

46 el-Bakara 2/164.

47 el-Nûh 71/15.

48 el-Nâzi’ât 79/28.

49 Yâsîn 36/40.

50 el-Rahmân 55/5; En’âm 6/96.

51 Bkz. el-’Arâf 7/172.

52 Bkz. el-Hicr 15/29.

53 Bkz. Tîn 95/4.

54 Bkz. el-İsrâ 17/70.

55 Rûm 30/31.

56 Zâriyât 51/50.

iltica gerçekleşirse, işte o zaman; “O, insandan razı, insan da, O’ndan razı olur”⁵⁷ hakikati gerçekleşmiş olur.

Üçüncü bilgi kaynağı ise, Allah’ın kitabındaki hakikatlerdir. Bu yazılı hakikatlerdeki ilmin ortaya çıkması için, ancak kişinin ilâhî mûrad gereğince kitaptaki ilâhî ilmi, hâline yansıtmasıyla gerçekleşir. İlmin mahzeni olan Allah, “Ümmü’l-kitâb” ve “Levh-i Mahfûz”⁵⁸ diye isimlendirdiği Kendi ilminin kaynağından dönem dönem insanlara peygamberler vasıtasıyla bu ilmini hatırlatmıştır. Aynı şekilde Allah’ın insanların sinelerine/kalplerine yerleştirdiği ayetlerin tümü ilimdir.⁵⁹ Allah, insanların hayatını ilgilendiren her konuda kitabında bilgi vermiştir. Allah’tan insana gelen bu kitap, bir nûr/aydınlanma ve apaçık ilâhî bir kelâmdır.⁶⁰ Bu kelâmın ahkâmının insanlar tarafından eyleme geçirilmesiyle O’nun ilmi gerçekleşmiş olur. Allah, ilmi ve rahmetiyle vücuda gelen bütün nesneyi ihata etmiştir. Zerreden küreye evrende, âlemde oluşan her fenomen ve hayat bulan her varlık O’nun ilminin kuşatması altındadır.⁶¹ Bu yüzden Allah’tan gelen ve bildirilen her şey ilimdir, hayattır/dindir.⁶² İnsanların hayatını/dinini ilmî veriler üzerine kurmuş olan başka bir yaratıcı, din, inanç, inanış, felsefe, ideoloji ve anlayış yoktur.⁶³ Kitap, iman ile bilgiyi özdeşleştirip eşit görmektedir.⁶⁴ Bundan dolayıdır ki, kitabın edebini/hak ve hukukunu yerine getirenler ilim sahipleridir.⁶⁵

Aynı şekilde insanların huzuru için peygamberler aracılığıyla gönderilen ve peygamberlerin kendi hâllerleriyle insanlara tebliğ ettiği her şey Allah tarafından ilim diye bildirilmektedir.⁶⁶ Onun için Allah, kitabında insanlardan hayatları boyunca ve konuşmalarında ilimle, yani doğru bilgiyle hareket etmelerini istemektedir.⁶⁷ Allah’ın insanlardan bunu istemesinin hikmeti, hem Kendisinin her konuda insanlara ilimle haber vermesi hem de insanlardan ilme göre hareket etmelerini emretmesidir.⁶⁸ Bu bilgiyle “âlim” sıfatını alan ve İlâhî ruhla şerefli bir şekilde yaratılan kişiler ancak Allah’ça yaşayabilir.⁶⁹ Bunun aksine Allah’ın indirdiklerini, evreni ve insana yerleştirilen ayetleri, işaretleri inkâr etmek, onlar üzerinde

⁵⁷ el-Fecr 89/28.

⁵⁸ ez-Zuhrûf 43/4.

⁵⁹ Bkz. el-Ankebût 29/49.

⁶⁰ Bkz. el-Mâide 5/15.

⁶¹ Bkz. el-En’âm 6/60; el-’Arâf 7/89; el-Mü’min 40/7; Tâhâ 20/98.

⁶² Bkz. el-Bakara 2/120, 145; Âli İmrân 19, 61; el-Enbiyâ 21/79; eş-Şûrâ 42/14; ez-Zuhruf 43/61; el-Câsiye 45/17.

⁶³ Bkz. el-Kasas 28/14.

⁶⁴ er-Rûm 30/56; el-Ahkâf 46/4.

⁶⁵ Sebe 34/6.

⁶⁶ Bkz. Yunûs 10/93; er-Ra’d 13/37; el-İsrâ 17/85, 107; Meryem 19/43, el-Enbiyâ 21/74, 79; en-Neml 27/15, 42.

⁶⁷ el-En’âm 6/143.

⁶⁸ el-’Arâf 7/7; Muhammed 47/16.

⁶⁹ Bkz. el-Kasas 28/80.

düşünmemek bilgisizlik ve cehalettir.⁷⁰ Allah, olan biten hakkında sadece ve sadece ilimle haber verdiği gibi, Kendisine karşı yapılan itirazlara da ilmî dayanaklar istemektedir.⁷¹ Zira Kendisinin verdiklerinin tümü ilim olduğu için kendisine karşı yapılan itirazların da bir temel bilgiye dayandırılmasını istemektedir.⁷²

Allah'a doğru seyr/yolculuk, ancak Allah'ı derûnî bir bilgiyle bilmek sâyesinde gerçekleşir. Bu bilgi de Kur'ân'da ifade edildiği gibi, yaratılanları şuhûdî bir yaklaşımla müşâhede ve tefekkür ederek hem Kur'ân akli olan "ilâhî akıl" hem de bu akıl anlamına gelen "kalp akli"ni kullanarak mümkün olur. Zira Kur'ân, "kalp akli"ni şöyle ifade etmektedir: " *kalpleriyle akıl etmiyorlar mı?*"⁷³ İşte kalp, idrâkın merkezi olması hasebiyle, Allah'ı yekpâre olarak algılayabilecek ilâhî cevher ve özdür. İlmin aydınlığının doğuş yeri, kalp, akıl ve ruhtan başka bir merkez değildir. Bu ilim, bir insanın birçok dil bilmesine ya da farklı kültürler hakkında uzman olmasına bağlı değildir.⁷⁴ Bu, Allah'ı ve Allah lisanını bilmekle ilgili bir iman ve şuur halidir. Allah ilmi, doğru bir okumayla elde edilip, insanı ihâtâ ettiği zaman, hiçbir perde/engel kişiyi Allah'a olan yürüyüşünde durduramaz. Çünkü kalp, akıl ve can artık Allah'ın hâkimiyetine girmiştir.⁷⁵ Eğer Allah'a bağlanmış olan kişinin kalbi, Rahmân'ın iki parmağı arasındaysa ve ma'rifet, Allah'ın Kendini bilen ve tanıyanın kalbine attığı bir nûrsa, "kalbî akıl"ın doğrultusunda yaşamak, Allah'ın lütuf ve inâyetiyle gerçekleşir.

Allah'a, ilâhî benlik ile yönelen ilim sahibi insan, farklı okumalarla edindiği bilgi sâyesinde kendini bir bütün olarak Allah'a verdiği için, cennet, cehennem gibi bir beklenti ve hesap günü gibi yargılanma endişesi içerisinde değildir. Zira Allah'ın ilmi, kişiyi yakîn/kesin bir bilgiyle yaratıcısını bilip tanımaya yönlendirir. Bu yüzden o, Allah'ı Allah ile dinler, O'nunla bilir, O'nunla yaşar. Bu bilgi insan üzerinde öyle bir kuşatma gerçekleştirmiştir ki, o, artık Allah'la hemhâl olmuş, bütünleşmiştir. Yani Allah, artık kendine vâsıl olan insanın bütün hücrelerinde diri bir şekilde yaşamaktadır. Bu insanın her fikri, her hâli ilâhî perspektifle şekillenmiştir. Allah'ın yaratmış olduğu her eşyadan ya da tecellî ettiği her nesneden bir bilgi, bir ders ve bir öğüt almaktadır.⁷⁶ Bu sebeplerden dolayı da o, yaratıcısına karşı şüphe/reyb⁷⁷ götürmeyen bir güven içerisinde. Bu güven algısının vermiş olduğu teslimiyet ve huzurla, O'nun hiçbir takdirine zerre kadar itiraz etmemektedir.

⁷⁰ Bkz. el-Câsiye 45/23

⁷¹ el-En'âm 6/143.

⁷² el-En'âm 6/148.

⁷³ el-Hac 22/46.

⁷⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, (Beirut: 1992), I, 132.

⁷⁵ Hüseyin b. Mansûr Hallâc, *Dîvânü'l-Hallâc*, neşr. Kamil Mustafa eş-Şeybî, (Bağdat: 1974), s. 26.

⁷⁶ Bkz. el-Kâf 50/37.

⁷⁷ el-Bakara 2/2.

İlim, her şeye can veren baharın rahmet yağmurları gibi, düştüğü yere hayat, kan, can ve diriliş veren bir hakikattir. Allah'la yaşama bilgisi öyle bir ilimdir ki, ölmüş bir cesedin yeniden hayat bulması gibidir. Bu hakikat ilminin aslı; harfsiz, sessiz ve sözsüz âleme aittir. Yani Allah'ın: “*Allah Musa ile konuştu*”⁷⁸ hitabının benzeridir. Allah'ın Musa'ya hitap ettiği söz, kelam, harf ve sedanın ötesindeydi. Çünkü harflerin ortaya çıkışı için ağız ve dudak lazımdır; fakat Allah dudak ve ağızdan münezzehtir.

Muhakkikler, insan için bilginin önemini şu örnekle ifade etmektedirler: “Köpek bile eğitilince, azgınlıktan kurtulur, yemek için ormanlarda helâl hayvanlar arar.”⁷⁹ Bu yüzden onlar, cehaleti Allah'ın zindanı, ilmi de, O'nun gül bahçesi olarak tanımlamaktadırlar.⁸⁰ Onlara göre ilim, hayat ağacıdır, onun meyvesini yiyenin ihtiyarlaması ve ölmesi söz konusu değildir.⁸¹ İlim, insanın dirilişi ve kurtuluşu için âb-ı hayat/hayat suyudur. İlim öyle bir değerdir ki, yüz binlerce semeresi vardır. Bu semerelerin en alt derecesi de sahibine ebedî hayat bağışlamasıdır.⁸² Bu yüzden insanı “sultanlık” makamına çıkaran ilim güneşinin aydınlığının yeri, akıl ve kalptir.⁸³ Rûh da, ilim ve aklın dostudur, bu ilmin, Türkçe, Kürtçe, Arapça ya da başka bir lisan ile alakası yoktur. Bu ilim Allah'tan insana gelen en büyük ve en yüce bir bağış olduğundan, bu tür bir ilme sahip olan “*gönül ehlinin*” ilimleri, kendilerini taşır, bu özellikleri üzerinde taşımayan “*ten ehlinin*” ilmi ise, sadece kendilerine yük olur, eziyet eder.⁸⁴

Allah bilgisiyle hayat sürenler, yıldızlar gibidir. Nasıl ki, geceleri yollarını bulma çabasında olan insanlar bu yıldızlara bakarak yönlerini tayin edebiliyorlarsa, âlim insanlar da hiçbir kelam etmeksizin Allah'ça yaşayarak, Allah'ın istikâmetinden sapmış olanlara örnek hayatlarıyla kılavuzluk ederler. İlâhî bilgiyle donanan bu Allah bilgisinin âlimleri, Allah bilgisinin aynalarıdır.⁸⁵ Bu âlimlerin uykusu bile câhillerin ibadetinden daha muteberdir; onların ilmi gafletten uyandırıp Allah'a yönlendiren gerçek bilgidir.⁸⁶ Zira gaflet uykusuna dalmış bilgisiz kişiye öğüt vermek, çorak araziye tohum serpmek gibidir.⁸⁷

Bilgi, ilâhî nûrla buluşursa en inatçı ve kötü insanlar bile bu bilginin taşıyıcısında aydınlanma bulurlar. Onun ağzından çıkan her söz bir deniz feneri gibi yol göstericidir. Zira bu bilginin kaynağı yüceler yücesi olan yaratıcıdır. O'ndan gelen insana nûrdan aydınlıktan başka bir şey vermez.

⁷⁸ en-Nisâ 4/164.

⁷⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 2363-64.

⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 1510.

⁸¹ Ebû Hamid Muhammed Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmiddîn*, thk. Abdurrahîm b. Hüseyin el-İrakî, (Beyrut: 1983), III, 131.

⁸² Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 3642, 3668-72.

⁸³ Bkz. el-Hac, 22/46; Ebû Dâvûd, Sünnet, 16; Tirmizî, Kader, 17.

⁸⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 3445.

⁸⁵ Hâkim el-Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, (Beyrut: 1965), s. 136; Mevlânâ, *Fihî Mâ Fihî*, s. 202.

⁸⁶ el-Mekkî, *Kutu'l-Kulûb*, I, s. 137.

⁸⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, IV, 2264.

Allah bilgisinin âlimi de, Allah'tan aldığı bilgiyle gök olur, bulut olur yağmur yağdırır. Olukta akan su faydasızdır, çünkü o su, iğrentidir; kirlidir. Bulutta ve denizde bulunan su yaratılışa uygun tabiattadır. Bozulmamıştır, kirlenmemiştir. İşte salt düşünceden doğan bilgi, oluk gibidir; vahy ve keşfi bilgi ise buluta ve denize benzemektedir.⁸⁸ Çünkü bu bilgiyi edinen, Allah'ın afakta sergilediği müşâhedeye dair âyetleriyle/ipucuyla ve kitabında yazılı bulunan işaretlerinden hareketle kendi iradesini Allah'ın iradesiyle birleştirerek istenen hakiki bilgiye ulaşmıştır.

İlâhî Bilgiyi Kazanmanın Yolu

Bilgi, Allah'tan Peygamberler vasıtasıyla insanlara gelen her şeydir. Çünkü peygamberler, insanlara *“Ben, size Rabbimin mesajını iletiyorum. Sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum.”*⁸⁹ ikazında bulunmuşlardır. Aynı şekilde Allah'tan gelen her vahiy bir bilgiye dayalıdır: *“Andolsun ki, Biz onlara bir bilgiye dayanarak açıkladığımız kitabı iman edecek bir topluluk için hidayet ve rahmet olarak gönderdik.”*⁹⁰ Yani Allah'a iman edenler, kendilerine ilim verilen kişilerdir. Kitabın ifadesiyle: *“Kendilerine ilim ve iman verilmiş olanlar...”*⁹¹ Zira iman ile bilgi Kur'ân'da özdeş olarak açıklanır.⁹² Allah, bilinmesini dilemedikçe hiçbir bilginin de bilinmesi mümkün değildir: *“Onlar, O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar.”*⁹³

Bilmenin ilk basamağı, insanın kendi keşfini gerçekleştirip varlık sahnesine çıkan bütün nesneyle olan ilâhî dengeyi kurabilmesidir. İnsan bu ilâhî ilişki ve âhengi yakalarsa Yaratıcıyı gereği gibi bilmek melekesini de kazanacaktır. İnsan, *“Nefsini/kendini bilen Rabbini bilir”*⁹⁴ gerçeğiyle hareket ederse öncelikle bütün yönleriyle kendini tanır, sonra tüm varlıklara yönelerek onlarda yaratıcıyı idrak eder en sonunda, Allah'ı bilmeye ve tanımaya gayret ederek O'nu hak üzere kavrar. Allah'ı yarattığı eşya ile tanınmanın kolaylığı, Allah'ın insanın rûhuna bütün nesnenin bilgisini yaratılışa potansiyel olarak yerleştirmesi sebebiyledir. Zira Allah, *“insana bütün varlıkların bilgisini öğretmiştir.”*⁹⁵ beyanıyla, insanın varoluşunun temelinde bilginin olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden her varlığın ve insanın bilgi merkezinde Allah mevcuttur. Zira Allah, tüm yönlerden ve varlıklardan arınmış olarak her eşyaya tecelli ederek, her şeyi kuşatmıştır. Bu yüzden insan her neye bakarsa ve her neyi görürse orada Allah görünür.⁹⁶

⁸⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, V, 2488, 2491.

⁸⁹ el-A'râf 7/62.

⁹⁰ el-A'râf 7/52.

⁹¹ er-Rûm 30/56.

⁹² Bkz. el-Bakara 2/26.

⁹³ el-Bakara 2/255.

⁹⁴ el-Aclunî, *Keşfu'l-Hâfâ*, II, 236.

⁹⁵ el-Bakara 2/31.

⁹⁶ Hallâc, *Dîvânü'l-Hallâc*, s. 7, 8, 26.

İnsanın duyularla algıladığı her şey bilgidir. Duyulardan nesneye ilâhî feyzle yansıyan hakikatleri insan algılayarak hakiki bilgiye ulaşır. Onun için bilgide zâhir ve bâtin diye bir ikilemin içine girmek, ilâhî nûrun eşyaya yansımalarını tam olarak idrak edememektir. İddia edildiği gibi, insan kendi zâhirî yönüyle varlık âlemini duyularla bilme kabiliyetine sahip değildir. İnsan kendisine yüklenen ilâhî bilgiyi algılama yeteneğiyle bütün eşyayı kavrar. Bu da insanın tüm alıcılarını ilâhî bilginin dalgalarına tamamıyla açmasıyla mümkün olur. Kısacası insan, bütün varlıklara yönelip müşâhede ederse ve varlıkta ya da varlıklar arasında cereyan eden fenomenlere odaklanırsa Allah'ın dilediği bilgiye ulaşır.⁹⁷

Eşyayı algılama ve bilme kabiliyetini pozitivist bir akılla idrak etmek mümkün değildir. Bu bilgi Allah'ın kitabındaki âyetlerle ve âfâka/evrene yerleştirdiği görsel âyetlerdeki ilâhî bütünlükle ancak fehm edilebilir. İşte bu hâl, Allah'ı Allah'ın gösterdiği akılla bilebilmek hakikati olan "imanî akıl, Ahmedî akıl ya da küllî akıl" dır. Bu akıl, kitapta anılan ve tanımlanan ilâhî aklın kendisidir. Bu Allah'ın yazılı âyetlerinde işâret ettiği hem genel akıl hem de kalbî aklın sentezinden ortaya çıkan "hakiki bilgi" dir. İddia edildiği gibi bu bilgi, "kalbî" ve "aklî" değil, Allah'ın kendi nûruyla tüm yaratıklarına tecellî ettiği "küllî aklın" kendisidir. İlâhî aklın gayesi, insan ve varlık algısını zâhir-bâtin, kalbî-aklî gibi ayrımlara gitmeksizin her insanda mevcut olan "ilâhî akıl" hakikatine sahip olmak ve onunla eşyayı anlayabilmektir.

Bu yüzden Kur'ân bilgisi ya da ilâhî bilgi, kavramlara/terimlere dayalı bir bilgi değil, kişinin tam teslimiyetiyle gerçekleşen ve bütün benliğiyle edindiği bilgidir. Eğer bu bilgi, bireyi bir bütün olarak değiştirip, dönüştürerek etkisi altına alırsa işte o vakit bireyin bütün hücreleri ilâhî varidâtlara açılır ve bu bilginin kişi üzerindeki devrimi gerçekleşmiş olur. Bu hakikat, "Rahmânın iki parmağı arasındaki" dönüşümün meydana gelişi gibidir.

Bilgi, insana gerçek özgürlüğünü kazandıran tek ilâhî lütuftur. Bilgi olmadan insanın kendisini Rabbiyle gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bu bilgiyi kazanmanın yolu, beşerî perdeleri, sınırları aşıp, ilâhî varoluşa getirilen engellerden ve cehaletten tamamen soyutlanıp Allah'ın bizde saklı olan cevheriyle yeniden bütün mahlûkatı okuyabilmektir. Yani Peygamber (s.)'in Allah'tan dilediği şekliyle; "*Rabbim bize eşyanın hakikatini olduğu gibi göster*" niyazıyla; Yaratıcıyı tam olarak bilmek, tanımak ve yaşamak gerçeğine varmaktır. İlâhî hakikatler ancak bilgiyle kazanılır ve yaşanır. Bu bilgi de öncelikle gönülden istemekle başlar. Zira Hz. Peygamber (s.)'in ifadesiyle; "*Beni isteyen Beni bulur. Beni bulan Beni bilir. Beni bilen, Beni sever. Beni Seven, Bana âşik olur.*" hakikati ortaya çıkmış olur; yani bilmek, tanımak,

⁹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *Gülşen-i Hakikat*, çev. Nurullah Koltaş, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), s. 74.

hemhâl olup bütünleşmek muhabbete dayalı bağlılığı oluşturur.⁹⁸ Allah ile insan arasındaki tek kopmaz bağlılık, bilginin neticesinden oluşan muhabbetle/sevgiyle mümkün olabilmektedir. Eğer kişide bilginin neticesinde sevgi oluşmuyorsa, bu kişi, Allah'ın bilgisini taşıma noktasında bir "hiç"tir. İnsanlar, Allah hakkında tam olarak bilgilendikten sonra "el-Vedûd" ismiyle Kendisine bağlanırlar.

Sevgi de ilim gibidir. İnsan ne kadar çok severse, sevdiğinin sevgisini o kadar çok kazanır. Bu sevgi, Sevgiliyle her konuda hemhâl olmak, O'nu kırmamak, gücendirmemek için O'na karşı hayâya bürünerek, herhangi bir karşılık beklemezsizin sevdiğinin her dileğini yerine getirmek, O'nun için gücünün dâhilinde her tür fedakâlıkta bulunmaktır. Fakat bir kesim tasavvuf araştırmacıları, bazı tasavvuf metinlerinde bulunan, Allah'ı bilip sevmenin temel esasını, "Allah korkusu"na bağlamaktadırlar. Allah'ı "korku"ya dayalı bir yaklaşımla tanıtan her anlayış, Allah bilgisine kavuşmanın önünde en büyük engeldir.⁹⁹ Onlar, korku, sevgi ve bilmek eylemlerini bir arada zikrederek Allah'a ulaşmanın üç yolunun olduğunu iddia ederler. Aynı şekilde onlar, O'nu sevmenin şartını "bilgi" olduğunu iddia edip, bu hikmetin başına da "Allah korkusunu" yerleştirirler.

Allah'ı tam anlamıyla sevmenin yolu ya da anahtarı, O'nun bilgisiyile bilgilenmektir. Zira sevgi, ilâhî bilgi neticesinde oluşan ve bu bilgiyi tamamlayan hakikattir. Yaratıcıya severek gönülden, yani bütün benlik ile bağlanmak tahkîkî bilgiyle gerçekleşir. Bu yüzden Allah bilgisiyile dolu olan kişi, tek yönlü bir kabiliyet ve yetenek içinde değil, bütün cihetleri kuşatan bir bilme bilincine sahiptir. Bu bilinç, bilmek, tanımak ve Yaratıcıyla hemhâl olarak yaşamayı hedeflemekle beraber, Yaratıcının insanın iyiliği için var ettiği her eşyanın asli güzelliğini sunmaktadır. Bütün bu cihetler, insandaki ilâhî rûhun özlem duyduğu huzuru vermektedir. Onun için tam bir teslimiyetle gerçekleşmeyen bilgi, ilâhî muhabbeti ve güzelliği vermeyen bir bilgidir. Allah bilgisinin gerçekleşmesi; insanın beden zindanından kendini soyutlayıp, bedeni bal mumu, kendisini de bir arı misali görüp, benliğini aşarak ilâhî bilgi deryasından susuzluğunu gidermesiyle mümkündür.¹⁰⁰

İşte bu yüzden ki, ilim, amelle/hâle yansımadağı sürece tahkîke/hakikate ulaşılması söz konusu değildir. İlmin insanın üzerindeki belirtisi, ilim sahibi insanın ortaya koyduğu hâl ile ilişkilidir. Eğer yaşadığı hâl ilâhî aydınlanmayla kendini gösteriyorsa, Allah ilminin kişide neşv ü nemâ bulması gerçekleşmiş demektir. Onun içindir ki, Allah ilmi, daima amele tekabül eden bir bilgidir.

Aslında sevgi, sevenin tüm benlik ve irâdesini sevdiğine teslim etmesidir. Bu sevginin gerçekleşmesi de kişinin sevdiğini tam olarak bilip tanınmasına

⁹⁸ Martin Lings, *The Book of Certainty*, (London: 1974), s. 25.

⁹⁹ Bkz. Nasr, *Gülşen-i Hakikat*, s. 119.

¹⁰⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 1821-24.

bağlıdır. O'nu sevmek, O'na kayıtsız şartsız bağlanmak, tefekkür edebilen insanları Allah bilgisine ulaştırır. Bu bilgiye ulaşan kişi, "ârif" sıfatını alır. Ârif, irâdesini ve arzularını zâhirî amellere yönelik dürtülerden soyutlayıp Allah'a kayıtsız, şartsız ve şüphesiz olarak teslim olan kişidir. Ârif, sadece ilâhî varoluşla çevresinde bulunan her şeyi aydınlatan bir fener gibi eylemde bulunur. O, tefekküründen aldığı derinlikle diğer tüm varlıkların bîatını hakikatini kesb ederek amelde bulunur. Ârifin her hâli Yaratıcısının rızası çerçevesindedir; onun her fiilinde digergamlık, ihlâs, rahmet, merhamet, muhabbet ve sıdk gibi en güzel meziyetler mevcuttur.

İlmin kendisi ilâhî bir sıfattır. Fakat ilim, gerçeklerin ortaya çıkmasına engel oluyorsa, hayatın her aşamasında kişiyi Allah'la yaşatmıyorsa işte o vakit ilim, insan ile Allah arasında perde olur. İşte bu vasfıyla ilim, cehâletin perdesidir.¹⁰¹ Çünkü insanın dünyaya gönderilişinin bir nedeni de, cehâleti ortadan kaldırmaktır. İnsan dünyaya mevcut bulunan tüm varlıklarda Allah'ın ilmini, ma'rifetini müşahede etmek için gönderilmiştir. Bu yüzden ârif kişi, Allah'ın tecellisine karşı perdesiz, bunlara karşı cahil olan kişi ise perdelidir. Ümmi olan insan da eğer doğru bir şekilde terbiye altına alırsa engelleyici bütün perdelerden kurtulur.

Ma'rifetin en önemli mertebesi müşahededir. Ma'rifet bilgisi tam olursa varlıktaki ilâhî hakikatler müşahede neticesinde kişiye ayan olur. Zira Allah insanlardan, gözle (kalp gözü), Kendisini yarattığı bütün eşyaya bakarak müşahede etmesini istemektedir. Bunun yanında görmeyen gözü "âmâ" olarak kınamakta ve yarattığı nesnelere karşı kayıtsız kalanları da körlere benzetmektedir. Nitekim Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşüncek kalpleri (akl edecek kalpleri), işitecek kulakları olsun? Çünkü gerçekte gözleri değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."¹⁰² "Hiç gören ile görmeyen bir olur mu?"¹⁰³ "Körler, gerçeği görmüyorsa sen mi doğru yola getireceksin."¹⁰⁴ "Körleri sapıklıklarından vazgeçirip yola getiremezsin"¹⁰⁵ Zikredilen âyetlerde ve aynı şekilde dolaylı olarak bu konuya değinen diğer âyetlerde, Allah'ın ilminin idrâk yerinin kalp olduğu, kalbin, yaratılan varlıklarda Allah'ı görmenin, duymanın, dokunmanın, hissetmenin ve neticesinde O'nu bilmenin, tanımanın ve O'nu her şeyiyle yaşamının üssü olduğu açıkça ifade edilmektedir.

Zâhir göz, hissedilen şeylerle kayıtlıken, kalp/basiret gözü de akl edebilir nesnelere kayıtlıdır. Bu yüzden Allah, (kendi iradesini Allah'ın iradesine müsavi gören insanlar gibi zâhir-bâtın gibi ayrımlara gitmeksizin) nesnenin üzerindeki his perdesini ve aklî perdeyi kaldırarak ona kendi cemâlini gösterir. Zira Allah bu anlayışta olan insanlara, "Bunlara ne oluyor ki, hiçbir

¹⁰¹ Hâkim Tirmîzî, *Hatmü'l-evliyâ*, s. 46.

¹⁰² el-Hac 22/46.

¹⁰³ el-En'am 6/50.

¹⁰⁴ Yûnus 10/43.

¹⁰⁵ en-Neml 27/81; ez-Zuhrûf 43/40.

sözü anlamaya yanaşmıyorlar”¹⁰⁶ diye buyurarak, insanlar tarafından kolay anlaşılmayan anlamı kapalı her mana ve hükmü bilmenin bir yolu olduğunu ve bu yolla hareket edildiği vakit, insanın mûrad edilen anlama kolaylıkla ulaşabileceği hakikatini ortaya koymaktadır.¹⁰⁷ Yeter ki insan, Allah’ın kendi nurunu tamamladığını,¹⁰⁸ her şeyi yerli yerince oturttuğunu ve hiçbir konuyu muallakta bırakmadığını, her konuda bilgi verdiğini algılayabilsin.¹⁰⁹

Allah’ın ilâhî bilgi sahibi insana diğer insanlardan farklı olarak verdiği bu nimeti Peygamber (s.) şöyle ifade etmektedir: “Ben önümü gördüğüm gibi, arkamı da görmekteyim.”¹¹⁰ İşte ma’rifet sahibi ârif de, ayın dolunay gecesinde güneşle tam yüz yüze geldiği gibi, altı cihetiyle bir bütün olarak Allah’la bütünleşmeyi gerçekleştirmelidir ki, O’nu her baktığı yerde görebilsin.

Allah’ı bilen kişinin/ârifin sahip olduğu göz, bâsiret nuru ile hakikat nurunu gereği gibi anlayarak Allah’ı birlemelidir. Ârif, sırrının aynasını tefrîdle¹¹¹ öyle muhkem bir şekilde silmelidir ki, orada Allah’ın cemâlini net bir şekilde görüp, O’dan başka bütün kayıt ve bağlardan kurtulup, kurtuluş/ıtlak makamına ulaşmalıdır. Bu makama ulaşıldı mı, Allah’ı gereği gibi bilmeyen, tanımayan taklitçiden, ret eden inkârcıdan farklılaşır.

İnsan kendisini nefsin arzu ve isteklerinden arındırırsa işte o vakit kendi öz benliğine kavuşur. Ve kitap, hoca, nakilci, taklîdci olmadan gönlünde Allah’ın ilmini aracasız, perdesiz görür. Vasıtasız ilimde kalbin konumunu ve Allah için saflaştırmanın önemini Mevlânâ şu hikâyeyle anlatır: “Dönemin Padişahı, Anadolu ve Çin ressamlarında hangilerinin daha usta ressam olduğunu anlamak için onları sınava tabi tutar. Bir salona alınan resamlardan salonun duvarlarına resimlerini çizmeleri istenir. İki duvar arasına da bir perde çekilir. Bir taraftan, çeşitli boyalarla harikulade resimler ve çeşit çeşit nakışlar yapan Çinli ressamlar, diğer taraftan ise ellerindeki cilalarla sadece duvarı parlatmaya çalışan Anadolu ressamı. Yarışmanın sonunda Padişah resimleri değerlendirmek için salona girince, Çinlilerin havsalanın algılayamadığı güzellikteki resimlerini hayran kalır. Fakat karşı duvardaki resmi görmek için de aradaki perde kaldırılınca, Anadolu ressamı tarafından sadece parlatılan duvara resim olağanüstü bir parlaklık ve canlılıkla yansınca Çinli ressamın resimlerini gölgede bırakan muhteşem bir resim ortaya çıkar.” Mevlânâ bu durumu şöyle izah eder: “

¹⁰⁶ el-Maide 3/5.

¹⁰⁷ Gazâlî, *İhyâ*, I, 125.

¹⁰⁸ et-Tevbe 9/32.

¹⁰⁹ Bkz. el-En’am 6/38, 114; el-İsrâ 17/89; en-Nûr 24/46.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 449; Nesâî, *Sünen*, II, 91.

¹¹¹ Tefrîd: Müridin, hayatının her konusunda Allah dışındaki bütün güçlerden, her kuvvet ve kudretten soyutlanarak sadece ve sadece Allah’a dayanmak, Allah’ı tevhdilemek/birlemek, O’dan başkasına güvenmemek, dayanmamak. Bkz. Suad Hâkîm, *el-Mu’cemü’s-Sûfi Hudûdî’l-Kelime*, (Beyrut: 1981).

İşte Anadolu ressamı muhakkik sûfilerdir. Onların ezberlenecek kitapları yoktur; ama gönülleri tam olarak cilalanmıştır, arzu ve isteklerden, hırstan, kinden, kıskançlık ve cimrilik gibi bütün olumsuzluklardan arınan kişilerdir.”¹¹² Bu örnek Allah insanının, Allah bilgisiyle gönlüne gelen yüce çağlayan gibi hakikatlerle hem kendini hem de diğer insanları masîvadan temizlediğini göstermektedir.

Neticede dünyadaki bütün güzelliklerin, iyiliklerin tümü ilâhî bilgi sayesinde gerçekleşmektedir. Eğer bilgi, ahlâksız, ma'rifetsiz ve anlayışsız insanların elinde olursa her tarafı yıkıp-yakarak yaşanmaz bir çevre ve toplum yaratırlar. Çünkü silahla bilgisizlik bir araya geldiği zaman bütün dünya despotlar, zorbalar ve zalimler tarafından viraneye dönüştürülür.¹¹³ Doğru bir istikamet üzerinde olup, Allah'ın dilediği şekilde yaşamak da, sapıklık içinde olup Allah dışındaki güçlerin hâkimiyetine girmek de bilgiyle alakalıdır.

Allah'ı Allah'la Bilmenin Seyri

Ma'rifet; anlama, kavrama, bilme, gerçeğe ulaşmak olarak tanımlamanın yanında, görerek, yaşayarak ve tadararak kazanılan bilgidir. Aynı şekilde bir konuyu, bir şeyi delilleriyle bir bütün olarak bilmektir.¹¹⁴ Yani Allah'ı zat ve sıfatlarla Kendini yansıttığı eşyada gereğince bilmektir. Gerçek bilgi sahibi olan, ancak rûh ve beden kuvvetlerini kendisinde aynı anda bulunduran kişidir. Bu bilgi, insanın Allah'la mayalanıp tohum olması ondan sonra çiçeklenip meyve vermesidir.

Muhakkiklere göre, ma'rifet, yaratılan bütün eşyadaki tecelliyi müşahede ederek, eşya üzerinde tefekkürle/derûnî düşünceyle Allah'ın bilinmesidir. Bunun yanında bazı sûfiler, ilim ve ma'rifet terimlerini aynı anlamda kullanmışlardır. Onlara göre, insanlar yaratılan nesneden Allah bilgisi/ilmiiyle en yüce merhaleye ve en asaletli konuma ulaşarak, Allah'la sürûr ve sükûnete ererler. Bu yüce derece de, ma'rifet olarak isimlendirilir.¹¹⁵ Cüneyd Bağdâdî'de Allah'a dair bilgi için hem ma'rifet hem de ilim terimini kullanır.¹¹⁶

Allah'ı bilmek, tanımak ve O'nu birebir yaşamak, Allah'a duyulan aşk/tutkuyla orantılıdır. Eğer kişi Allah'ın her yerde olduğunun bilincine ulaşırsa, daha doğrusu Yaratıcının işâret ettiği gibi, “Nerede olursa olun, O sizinle beraberdir”¹¹⁷ hakikatini ulaşırsa, yani yüzünü çevirdiği her taraftan ve her ân Allah'ı, Allah'ın dilediği şekilde görüp yaşıyorsa, O'na karşı hayreti artıp, ihsân endeksli bağlılığı pekişiyorsa, o vakit Allah, kendi lütfuyla o

¹¹² Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 3460-3485.

¹¹³ Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 4723.

¹¹⁴ Muhammed b. Ali Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhati'l-Funûn*, (Beyrut: ts.), III, 994-1002.

¹¹⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), X, 247.

¹¹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 132.

¹¹⁷ el-Hadid 54/5.

insana feyzini gönderir. Artık onun ma'rifeti/bilgisi, aşkın bütünüyle hakikat olmasından sonra tahakkuk eder. Bu bilgiyle mücehhez olan insanın, Allah'a dair sahip olduğu bilgiye güvenmesi, bütün dünyanın kendisine vereceği zarara karşı onu korumaya yeterlidir.¹¹⁸ Ma'rifet, tasavvuf ittihadının gerçek anlamıdır. Yani kişinin Rabbine vuslatı, O'nun bilgisiyle, O'na vasil olmak/kavuşmak anlamındadır.¹¹⁹

Tasavvuf anlayışında mutasavvıflar arasında, insanın Allah'ı bilme imkânı ya da imkânsızlığı tartışma konusu olmuştur. Genelde Allah'a dair bilginin hakikati üzerinde ittifak sağlanmıştır. Fakat bunun yanında "Allah'ı sadece Allah bilir" görüşü de tartışılmıştır. Örneğin bazı sûfiler, "Allah'ın /hakikatin Zât'ına nazaran ma'rifet cehalettir ve ma'rifet hakikatine nazaran bilgi cinayettir." görüşünü ileri sürmüşlerdir.¹²⁰ Sonuçta bu minvalde, ne olursa olsun Allah, insanları, Kendi/Allah bilgisine ulaştırarak tek mercidir ve "Allah'a ancak Allah'ın kendisi rehberlik eder" görüşü geçerlilik kazanmıştır.¹²¹ Çünkü ma'rifet ilmi, doğrudan Allah'tan gelen ilimdir. Allah'tan gelen bu ilim, tekrar Allah'a dönüşü sağlayan hakikattir.¹²²

Allah Bilgisinin Farklı Merhaleleri

Muhakkiklere göre, ma'rifet bilgisi iki merhalede ele alınmalıdır. Bu merhalelerin birincisi, sevgidir. Sevgi, Allah'ın insana olan sevgisinin neticesinde gerçekleşir. Çünkü sevgiyi yaratan ve başlatan Allah'ın Kendisidir. Önce Allah insana kendisini tanıttı ve aynı şekilde onlara itaat etmenin yollarını gösterdi. Kendi sevgisini sevenlerinin kalbine yerleştirdi.¹²³ Bu yüzden O'nun sevgisiyle hemhâl olmak ancak, O'nu dinleyip itaat etmekle mümkün olur. Bu sevgi şu şekilde gerçekleşir; insan kalbi, Allah'a bağlılık neticesinde nurla dolunca, buraya gelen nûr önce kalbi daha sonra bütün organları kuşatır. Ve böylece Allah kendi sevgisini sevenlerinin kalplerine yerleştirir. Onların kalplerindeki bu sevginin kuvvetli nurundan, onların sözlerine ve azâlarına aydınlanmış bir nûr giydirilir. Bu aydınlanma, "Ben kulumu sevince işiten kulağı, gören gözü olurum."¹²⁴ hadisindeki hakikatin ortaya çıkmasıdır.

Kalplerine ilâhî feyzin yansıdığı insanlar, Allah'ın kalplerine koyduğu bu nûrdan dolayı en yüce mekâna doğru yükselirler. Allah, meleklere karşı o üstün insanlarla övünür ve onlarla sevinerek bu seçilmiş insanları meleklere tanıtır.¹²⁵ Bu tanıtmada insan, Allah'ın kendilerine bildirdiklerinden başka

¹¹⁸ İbn 'Ataullah İskenderî, *el-Hikemü'l- Atâiyye bi-Şerhi Zerrûk*, (Beyrut: 2008), s. 43.

¹¹⁹ İbn 'Ataullah, *el-Hikem*, s. 54.

¹²⁰ Abdurrahman Sülemî, *Tabâkat es-Sûfiyye*, nşr. Nureddîn Şureybe, (Kahire:1953), s. 74.

¹²¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, (Beyrut: 1992) s. 46-50.

¹²² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 143.

¹²³ Ebû Nuâym, *Hilye*, X, 76.

¹²⁴ Buhârî, *Rikak*, 38.

¹²⁵ İbn Sînâ, *el-İşârât*, s. 752-765.

hiçbir şey bilmeyen meleklerle olan bilgi üstünlüğünü apaçık bir biçimde ortaya koyar.¹²⁶

İkinci aşamada da, Allah onlara, ilmin ve gaybın hazinelerini gösterir. İlim sahibi, farklı müşahâdelerle eşyadaki ilâhî hikmetleri görerek, anlayarak, tüm benliğiyle yaşayarak algılar. Yani bu aşama insanın, hakikat âleminde ve ilâhî bilginin hâkim olduğu âlemde bulunan şeyleri bilip tanınmasını ve bunları yaşamının her anında içselleştirmesini sağlar.¹²⁷ İşte Allah'ın kendisiyle bütünleşen insanlara en büyük ikrâmı, onların kalplerine taht kurmasıdır. Onlar, bu ilâhî feyzle kalplerinde gaybın hazinelerini dolu olarak bulur. Allah, onları kendisiyle diriltmek ve onlar vasıtasıyla insanları uyandırmak isteyince onlara himmet bahşeder. Onları, ma'rifet makâmı üzerine oturtur.¹²⁸ Bu makama çıkan da, Bâyezîd-i Bistâmî'nin "Yılanın derisinden soyunup çıktığı gibi, nefsim/benliğimden arınıp çıktım. Bir de baktım ki ben O'yum" sözünde olduğu gibi, kim nefsinin hevâ ve hevesinden, gam ve kederinden soyutlanırsa, işte o vakit benliğinden Allah'tan başkasına yer kalmaz. "Sanki o, O olur." hakikati gerçekleşir, yoksa gerçekten "O, o değildir."¹²⁹

Allah'ın bilgisi olan ma'rifetin saflığı/berraklığı üç konu üzerinde temellenmiştir. Birincisi, insanın kendi iradesini terk edip, Allah'ın iradesine teslim olması, ikincisi, Allah'ın iradesi dâhilinde olan hiçbir konuda kaygı ve endişe duymaması, üçüncüsü, bir bütün olarak bütün beşerî isteklere son vermesi. Bu üç hakikati yerine getirmekle, nefis/benlik ve onu besleyen araçların tümü yok olacaktır. Buna mukabil Allah'ı bilme ve tanıma bilgisi olan ma'rifet, Allah'la birlikte olan rûh ve Hakk'a ait ezeli ilimde bulunan ünsiyet kalıcıdır.

Ma'rifetin sürekliliği de üç şarta bağlıdır; birincisi, ma'rifetin sürekliliği Allah dışındaki şeylerin bilgisinin yok olmasıyla ilgilidir. İkincisi, ma'rifetin birey üzerindeki kalıcılığı, gönlün Allah'a sürekli bağlı kalmasıyla gerçekleşir. Üçüncüsü, ma'rifetin sürekliliği, Allah'a dair bilginin kalıcılığına bağlıdır.¹³⁰

Bazı âlimler ma'rifeti ikiye ayırmaktadırlar; bunlar, *Hakk'ın ma'rifeti* ve *hakikatin ma'rifeti*'dir. Hakk'ın ma'rifetinde; Allah'ın birliğini, O'nun isimleri ve sıfatları ile idrak etmek insan için mümkün iken, hakikatin ma'rifetinde, insanlar için erişilmez bir bilgi vardır.¹³¹ Fakat muhakkikler genelde Allah'ın bilinmesini/ma'rifeti, bütün bilgilerin nihayeti ya da bütün bilgilerin ve ilimlerin meyvesi olarak görürler.¹³²

¹²⁶ Bkz. el-Bakara, 2, 31-32.

¹²⁷ İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 159.

¹²⁸ Ebû Nuâym, *Hilye*, X, s. 76

¹²⁹ Gazâlî, *el-Maksit el-esnâ Şerhu Esmâillah'il-Hüsna*, (Kahire: 1961), s. 99.

¹³⁰ el-Mekkî, *Kutu'l-Kulûb*, I, 133.

¹³¹ İbnü'l Arabî, *Futûhât*, I, 118.

¹³² Gazâlî, *Mizânul-'Amel*, nşr. Süleyman Dünya, (Kahire: 1964), s. 351.

Bazı muhakkikler de, yine iki farklı ma'rifetten söz ederler; birincisi, kişinin kendi iç dünyasında ve dış dünyada olup-bitenlerden hareketle, bütün bu olanların bir Yaratıcısının olduğuna istidlâlî olarak düşünmesidir. İkincisi, bizzat Hakk'ın kendisini tanıtmasıdır. Bu hâl kişinin kendi varlığından geçip, kendini perdeleyen engellerden kurtularak, Allah'la birlikteliğini ifade eder. Bu birliktelik, kişinin önceki haline, yani "bezm-i elest" teki hâline dönmesi demektir. Böylece kişi kendi benliğinden geçip, Hakk ile "ilk sözleşme" anındaki vasıtasız birlikteliğe ulaşacaktır.¹³³

Muhakkiklerin bazıları ise, ilmi nûr ile sembolize etmişlerdir. Hatta bunu dualarında bile dile getirmişlerdir: "*Allah'ım! Üstüme nûr altına nûr ver, kulağıma nûr ver, etime nûr ver, kemiğıme nûr ver*"¹³⁴ diyerek bir bütün olarak bütün zerreleriyle Allah'ın ilmini öğrenmeyi ve yaşamayı istemişlerdir.¹³⁵

Sûfîler, bir taraftan Allah'a karşı bilgisizliklerini itiraf ederken, diğer taraftan gönüllerine gelecek ilâhî nûr ile aydınlanacaklarını, yani bilgileneceklerini söylemektedirler. Kısacası onlar, Allah'ı nûr ile görmeye ve tanımaya çalışırlar.¹³⁶ Çünkü Allah'ın mü'minlere olan vaadi, her nesnede ilâhî nûrun bulunduğunu ve onları bilgilendirip aydınlatacak tek şeyin Allah'ın kendi nûru olduğunu beyan etmektedir: "*Allah göklerin ve yerin nurudur. Allah, nûr üstüne nûrdur. Dilediği kimseyi bu nura iletir.*"¹³⁷ Zira nûr, Allah'ın beyanında olduğu gibi, Allah'la bilgilenecek, O'nun ile yaşamının aydınlığıdır. "*Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun. Ancak biz onu bir nûr kıldık; onunla dilediklerimizi hidayete ulaştırırız.*"¹³⁸ Aynı şekilde bu ilim, Allah'ın nezdindeki hakikatlerdir. Nitekim Allah, "*Nihayet kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan (ledünna) bir rahmet vermiş ve tarafımızdan bir ilim öğretmiştik*"¹³⁹ ilâhî beyandaki "*leddünnâ ilim*" denilen "*hakikat ilmi*" kanaatimizce bazı gruplarca yanlış değerlendirilmiştir. Ayette ilâhî murada muhalif olarak geçen "*Allah ilmi*" kavramı şuurlu ya da şuursuz olarak asıl manasından kaydırılarak "*ledünna*" zarfı, "*Allah ilmi*" hakikatinin yerine konularak, Allah'ın muradına aykırı bir görüş illeri sürülmüştür. Aslında Allah'ın ilminden gaye; "*Böylece biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki, kesin inananlardan olsun.*"¹⁴⁰ ayetindeki "*melekût*" sözcüğünde kastedilen, kalbi bilgi ve basiretle müşâhede edildiği vakit Allah'ın evrene yerleştirdiği ilâhî ilmin kapılarının kişiye açılmasıdır.

Diğer taraftan Allah, insanlara hitaben, "*Rabbim ilmimi artır.*"¹⁴¹ niyazında bulunmalarını istemektedir. Bu ilimde gaye, vahy ve keşifle oluşan

¹³³ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 92.

¹³⁴ Buhârî, *Deavât*, 9.

¹³⁵ Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, I, s. 64.

¹³⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 105.

¹³⁷ en-Nûr 24/35.

¹³⁸ el-Şûrâ 42/52.

¹³⁹ el-Kehf 18/65.

¹⁴⁰ el-En'am 6/75

¹⁴¹ Tahâ 20/114.

hakikattir. Yoksa belli konularda hüküm çıkarma ya da o konuları yorumlama ilmi değildir. Zira hüküm ve yorum ne kadar çok olursa insanlar için bir o kadar zorluğun ortaya çıkması demektir. Bu yüzden şu duâya başvurmak gerekir; “Ey Rabbim! Bize bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme”¹⁴²

Kalbin aydınlanması, nûrlanması Allah'ın furkân ve beyanının bilinmesine bağlıdır. Zira Furkan, doğruyu yanlıştan ayıran kalbin bilgisi olarak telaki edilir. Allah bu konuda, “ Allah'tan sakınırsanız, size doğruyu yanlıştan ayıran bir nûr ve anlayış/furkân verir.”¹⁴³ Allah dostlarına göre, Allah'a ait her sözde ve yaratılan her nesnede bir nûr vardır. Allah'ın her beyanında insan ve diğer varlıkta hayatî bir bilgi olduğundan, bu beyan bir bilgi ve bir nûrdur. Bu bilginin nûrları/bilinen, ârif olan “bilen” için öylesine parlaktır ki, o her yerde Allah'ın mucizelerini, sırlarını, definelerini keşfederek görür.¹⁴⁴ Bu müşâhede, insana Allah'ı her varlıkta zevke dayalı olarak bir bilmeye bilip tanıma ve ilâhî olan her bilginin nûru olarak tanımlanır. Zâhirî bilgi, nûrun sûretini, bâtını bilgi ise, bilginin özünü teşkil etmektedir.¹⁴⁵

Sûfiler, eğitimin bilgiyi gerekli kıldığını ve bu bilgi neticesinde sâlih ve ihlâslı bir hâlin oluştuğunu, bu ihlâslı hâlde de hikmetin, yani Allah'ın eşyada saklı bilgisinin keşfedildiğini söylemektedirler. Bilgiyi bu şekilde elde etmek, Allah ile bütünleşmeyi sağlar. Bunun sonucunda bilgiye dayalı hâli kendisinde toplayan kişi, ma'rifet sahibi “bilen kişi” vasfını kazanır.¹⁴⁶

Allah bilgisi, bir açıklamayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Allah'a dair bilgi, eşyanın olduğu gibi yakîn olarak bilinmesidir.¹⁴⁷ Yine bu bilgi, eşyanın hakikatlerinin, yanılma ya da hata olmaksızın bilinmesidir. Yani nesneyi kendi hakikatiyle, daha doğrusu ilâhî fıtrat üzere idrak edip algılamaktır.¹⁴⁸ Bilgi, eşyayı tam olarak tanıdıktan sonra, algılanan hakikatlere ulaşmaktır.¹⁴⁹ Ulaşılan hakikatlerin tezahürlerinin cevherini kalpte yaşamaktır. Yaşanan bu bilginin gayesi, müşâhede ederek bildiğimiz nesnedeki ilâhî tezahüre, tecellîye ve iradenin kesinliğine hiçbir şüphe ve tereddütte mahal vermeksizin inanmak ve onun bilgisine sahip olmaktır.¹⁵⁰ Aynı şekilde bilgi, “bilinenin” “bilenin” nefsindeki sûretidir. Bu tıpkı “el-Mü'min” olan Allah'ın sûretinin, bilen/insanda bir ayna gibi aksetmesidir. Yani bilgi, bilinenin/eşyanın, bizzat açılıp ortaya çıkması ve eşyanın hakikati ile uyumlu bir görüntünün kalpte yer etmesidir.¹⁵¹ Bilgi, Allah'ın, yarattığı

¹⁴² el-Bakara 2/247

¹⁴³ el-Enfâl 8/29.

¹⁴⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 46.

¹⁴⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 143.

¹⁴⁶ Sülemî, *Tabâkât*, s. 18.

¹⁴⁷ İbn Hazm, *İhkâm*, (Kahire: 1963), I, 36.

¹⁴⁸ Râgıb el-İsfehani, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), III, 138.

¹⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Futûhât*, I, 91.

¹⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *Futûhât*, I, 34.

¹⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 11; İbnü'l-Arabî, *Futûhât*, I, 45; Tirmizî, *Hatm el-Evliyâ*, s. 65.

varlıkla ilgili gönüllere indirdiği ışıktır.¹⁵² Bilgi, Allah'ın kendi ilâhî niteliğini ve Zât'ını müşâhede etmesine izin verdiği kişinin O'nu anlamakta ve bilmekte "yok/fâni" olmasıdır.¹⁵³ Bilgi, Allah'tan nefse inen bir sırdır. Tüm mevcudatı ayırt etmek, nesneyi dikkatlice tanımak, eşyayı derûnî/dikey olarak tetkik ederek kavramaktır.

Allah'ın bilgisi bizzat Zât'ı gibi kadîm bir bilgidir. Çünkü O'nun Zât'ının evveliyatı bilinmediği gibi, ilminin de başı ve sonunun salt pozitivist bir akılla bilinmesi mümkün değildir. Kur'anî aklı ise, bu bilginin bilinmesinin öz cevheridir. Zira Allah'ın ilmi ezeli-ebedî, evvel-ahir her şeyi ihata etmiştir: "O, kullarının önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bilir."¹⁵⁴ Fakat insanlara gelince; "Onlar ise, O'nun dilediği kadarından başka ilimden hiçbir şey kavrayamazlar."¹⁵⁵ Bu yazılı ilâhî işarette de vurgulandığı gibi, insanların bilgisi, Allah'ın onlara öğrettiği kadardır. Bu yüzden gayb ve şehadet âlemini hak üzere bilen Allah'tır. Nitekim Allah şöyle buyuruyor: " O, bütün gaybı bilir. Fakat gaybını hiç kimseye açmaz. Ancak seçtiği elçiye bildirir."¹⁵⁶

Bütün âlemin ilmi, Allah'ın ilmine kıyasla bir serçenin gagasındaki damla kadardır. Bu konuda Allah, "Size ilimden ancak az bir şey verilmiştir."¹⁵⁷ Fakat insan Allah'a doğru adım atarsa, Allah'ta kendisine, "Bildiklerinizle amel ederseniz, bilmediklerinizi öğretim." sözü gereğince onu "levh-ı mâhfûz" daki bilgisine ulaştırarak, insanın en doğru, en güzel, en bilgili adımı atmasına neden olur.

Eğer ilim kesbî ise, sınırlanmış ve etrafı çevrilmiştir. Eğer keşfî ise, hâsıl olması/ortaya çıkmasının miktarı, görüldüğü miktar kadardır. Varlıkta, kâmil bir kuşatma ve tam bir zuhûrun olması mümkün değildir. Bunu sonucunda ilmin alınması, kaydedilmesi ve gerçekleşmesi muhaldir. Ve ilim gerçekleşeceği mekânı, yeri bulamayınca "gayb" olarak kalır.¹⁵⁸ Yani ilim ortaya çıktığında muhatap bulamayınca bu darlıktan dolayı aslına geri dönerek bilinmez/gayb olarak kalır. Ortaya çıkışı nedeniyle "zâhir", ortaya çıkmaması yönüyle de "bâtın" olarak bilinir. Fakat Allah indinde zâhir-bâtın diye bir ayırım söz konusu değildir. Allah, insanda ilmini bir bütün olarak kavrayıp yaşamasını istemektedir.

Ma'rifet, suret ile bilinen bir şeyi bütün tafsilatıyla bilmek ve anlamaktır. Yani Hakk'ı Zât ve sıfatlarıyla tüm detaylarıyla bilmektir.¹⁵⁹ Ma'rifet, Allah'ın bilgisi yanında kendi câhiliğini bilmektir. Bu bilgide; bilen de, bilinen de O'dur. Kişi Allah'a kurbiyet sağlayın

¹⁵² el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 197.

¹⁵³ İbnü'l-Arabî, *Futûhât*, II, 129.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/255.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/255.

¹⁵⁶ el-Cin 72/26-27.

¹⁵⁷ el-İsrâ 17/85.

¹⁵⁸ Bursevî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 92.

¹⁵⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 23.

ca O'nun büyüklüğünün eserleri daha fazla görünür. O vakit insan cehaletini açık bir şekilde fark eder, bilgisinin "hiç"liğine dair farkındalığı ortaya çıkar. Bunun neticesinde hayret, hayret üstüne gelir. Ve o kişinin kalbinde tıpkı peygamber gibi, "Ya Rabbim! Hayretimi artır." feryadı yükselir. İşte bu ma'rifetin bilgisidir. Aslında ma'rifet bilgisinin hakikati tevhîd ile ortaya çıkar. Tevhîd öyle bir şeydir ki, onda resimler ve şekiller kaybolur ve yerini bilgi alır.

Allah'ı bilmek, O'na imanın artıp eksilmesinin ölçüldüğü bir terazidir. Bilgi, inancın dış yüzüdür. İnancı, inanmayı gün yüzüne çıkarır; inanç ise bilginin iç yüzüdür, onu canlandırır, yakıp tutuşturur. İnanç, bilginin mesnedi ve nazarı/görünümü iken bilgi, inancın gücü ve dili olmaktadır. İnancın zayıf ve güçlü olması, artması eksilmesi, Allah'ı bilmenin gücü ve zayıflığı ölçüsüyle doğru orantılıdır.¹⁶⁰ Mü'min için asıl bilgi, imanı oluşturan bilgisidir. Bu bilgi, O'nu bilmenin, O'na bağlamanın, O'nu kalbî tasdik(!) ve kabullenmenin ötesinde, O'nu yaşamının kendisidir.

Bazı sûflilere göre ilim, vahiy yoluyla bildirilen konulardan yani Allah'ın yazılı âyetlerinden yola çıkarak, görsel âyetlerinde O'nu müşâhede ederek, yorum ve çıkarım ifade eden hakikatlerdir.¹⁶¹ Bu ilim, Allah'ın Zât'ından, O'nun isim ve sıfatlarının gerçeklerinden ve varoluş sahnesine çıkan hakikatlerin varlık ve mahiyetinden söz eder. Yine bu ilim, ilâhî bilgiyi aklın verileriyle bilmenin ötesine geçerek tüm benliğiyle tecrübe eder. Böylelikle "aklî bilgi", "tahkîkî bilgiye" dönüşür.

İlim, insanın nesneye, yani eşyaya ve âlemde bulunan bütün varlıklara yönelik bilgisine sahip olmaktır. Ma'rifet olan bu bilgi, Allah'ın nuru, hakikatleri ve feyzinin insanlara ulaşmasıdır.¹⁶² Bu bilginin edinmesi de şu şekilde gerçekleşir; Allah bir insanı kendi yoluna yönlendirince önce o kişiye sevgisinin yolunu açar. İşte Allah bilgisi kişiye bu açılım sayesinde gelir. Nitekim Allah bu konuda şöyle buyuruyor, "Uğrumuzda mücadele edenlere yollarımızı açarız."¹⁶³ Allah, insana kendini açınca da, insan o vakit, kalp gözüyle eşyayı müşâhede eder, eşyada Allah'ı görür ve huşû duyar.¹⁶⁴ Bununla kişi öyle bir konuma gelir ki, artık Allah onu kendi "iki eli" arasına almıştır. Vahdâniyet yolu kendisine açılır; bu ilâhî açılımla o, zâhir ve bâtın denilen bütün hakikatlere muttali kılınmıştır. Artık bu insan, Allah'la diriliş kazanmıştır; O'nunla düşünür, O'nunla konuşur, O'nunla bilir. Yani "Ben kulumu sevince onun kalbi olurum; o da benimle düşünür, işitmesi, görmesi olurum, o da benimle işitir, benimle görür." hakikati gerçekleşir.¹⁶⁵ İşte bütün

¹⁶⁰ el-Mekkî, *Kûtu'l Kulûb*, I, 30.

¹⁶¹ Muhasibî, *Risâletü'l-Müsterşidin*, nşr. Ebû Guddê, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), s. 30.

¹⁶² İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 30, 50.

¹⁶³ el-Ankebût 33/69.

¹⁶⁴ Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, s. 120.

¹⁶⁵ Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, s. 406.

bunlar, Allah'ın nurundan insanın kalbine akan aydınlanma ışığıyla gerçekleşir.¹⁶⁶

Allah'ın bilgisine ulaşmak, insanın kendi varlığıyla beslenmesi, yani O'nun varlığıyla, tam olarak insanın içine yerleştiği varlığıyla içselleşmesidir. Allah'ın yarattıklarının Allah'la beslenmesi demek, insanların tekrar Allah ile donanıp kuşanması ve içlerindeki ilâhî tecellî nurlarının canlanması demektir. Dirilen, canlanan karşılıklı bir rızanın neticesinde, yani Allah'ın, "Ey huzur içinde olan nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!"¹⁶⁷ muradı gereğince Allah'ı tam olarak bilme bilgisi gerçekleşir. Allah'ın bilgisine ulaşmak, Yaratan ile yaratılanın birliğine ulaşmaktır. Bu "birlik" kişiyi, "Allah'ın kullarının arasına gir"¹⁶⁸ sözünün muhatabı kılmaktır. Bu cümle muhatabına, "Zât'ına, a'ynına ve hakikatine gir, orada beni bulacak, beni müşâhede edeceksin." anlamını vermektedir. Cennet/mekânıma girdiğinde kendine/nefsine girmiş olursun ve o vakit insan kendini başka bir bilgiyle bilir; insan kendine dair olan bilgiyle kendi Rabbini bildiği zaman, farklı bir bilgiye sahip olur. O vakit insan kendini O'nun yoluyla bilmüş oluyor. Aynı şekilde girilen mekân ya da cennet, insanın kendinden başka bir şey değildir. Cennet, yani insanın benliğindeki gizli ilâhî biçim, insanın içine, O'nun kendisinin ezeli sûretine girmektir. Yani "kendini bilen rabbini bilir" hakikatini fark etmek için bilmesi gereken sûrete bürünmektir. Bu suretle, insanı ve varlığı bilen, Hakk'ı da bilecektir. Çünkü insanın ve varlığın hakikati Allah'tan başka bir şey değildir.

Bazı sûfiler, ma'rifet bilgisini şu şekilde somutlaştırırlar; eğer ma'rifet bir insanın simasında görünseydi; yüzündeki güzellik ve parlaklığın aşırılığında ona bakan herkes kendinden geçerd. Tıpkı Hz. Yusûf'un yüzündeki aydınlık gibi. Çünkü her nûr onun parlaklığının yanında karanlık görünür. Bâyezîd-i Bistâmî ma'rifet bilgisinin kendisinden meydana getirdiği değişimi şöyle ifade etmektedir: "Yılanın derisinden sıyrılıp çıktığı gibi ben de "Bâyezîd"liğimden sıyrıldım. Birden baktım ki, âşık, Ma'sûk ve aşkın hepsi birdir. Zira vahdet âleminde hepsi "Bir"dir."¹⁶⁹

Allah'ı halk/mahlûkla bilmek, felsefeciler/filozofların ve mütekellimûn/skolastik ilahiyatçıların bilgisidir. Allah'ı, halk fi'l-hakk/ilâhî varlıktaki mahlûk ile bilmek gerekir. İlk sınıfın bilgi anlayışında, ancak akli tatmin edebilen bir b"ilgi vardır, bu bilgi de, ancak akli tatmin edebilir, fakat kalbe hiçbir rahatlama sağlamaz, sadece kalpte olumsuzluklarla örülü sıfatlar zinciri dizer. Fakat kalp bilgisi mükemmeldir. Zira onun doğuş yeri, nefsin sıfatlarının temelini keşfeden iç gözlemsel bir tefekkürdür. Allah onda zuhûr ettiği ölçüde nefis kendisini bilir. Akla dayalı bilgide, insan kendisini

¹⁶⁶ Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, s. 122.

¹⁶⁷ el-Fecr 89/27-28.

¹⁶⁸ el-Fecr 89/29.

¹⁶⁹ Ebû Âlâ Affî, *Fi Tasavvuf'ul-İslâm ve tarihîhi*, (Kahire: 1954), s. 137.

yalnızca bir mahlûk olarak bilir. Allah bilgisinde ise, nefis varlığının hem Hakk hem halk, hem yaratılmamış hem yaratılan olduğunu bilir.¹⁷⁰

Sonuç

İnsan, ne kadar bilge olursa olsun kendi çabasıyla doğruyu, hakikati ve asıl iyiyi bulamaz. Özgür bir varlık olmak ancak insanın, kendi doğasında varolan ilâhî güçle sağlanabilir. İnsan, ilâhî gücün inâyetine ulaşmadığı sürece, iradenin iyiye yönelmesiyle aynı anlama gelen özgürlüğe kavuşamaz. Ruhun özgürleşmesi ancak insanın kendini her yönüyle gerçekleştirebilecek olan rabbanî yolla mümkün olur. Aslında tüm tartışmalar şunu göstermektedir; ilâhî güç, insanın tümüyle kendisine dayanabileceği tek şeydir. Bundan dolayı insan, özgür olup kendi yasasını kendi ortaya koyan ve kendine yeterli olan tek varlıktır.

Çünkü insan realitesini doğru değerlendirmek, sadece ruh-beden, doğa-düşünce, biyo-psişik/dirimsel yan, tarihsel yan gibi bir düalizm gözetilerek yapılamayacağı gibi insan, bir bütün olarak ele alınmadığı sürece de, sadece ikiliklerin ortadan kaldırılmasıyla da sağlanamaz. Bizce insan realitesini doğru anlamak için tür, birey, kişilik olarak insanın yaratılıştan getirdiği özellikleri dikkate alan, insanın kendini keşfini gerçekleştirebilecek ruhsal yönünün ön plana çıkararak ve iç dünyasındaki sırrı çözebilecek bir bilgiye ihtiyacı vardır. Bu bilgi de, ancak insanın kendini tam olarak ortaya koymasıyla kazanılır. İnsan kendi yaratılış sebebinin idrak edip, ona göre kendi benliğini inşa ederse kendini gerçek anlamda tanıyacaktır.

İşte tasavvuftaki insanın Yaratıcısını bilmek ve tanımak bilgisiyyle ortaya çıkan bu "benlik" oluşum süreci, insanı, "ruhsal ve maddî" gibi gayri ilâhî bir ayrıma götürmeden bir bütün olarak ortaya koyan ideal bir süreçtir. İnsanın oluşum serüveni olan seyr u sülûk eğer gereği gibi incelenirse, "insanın nasıl bir varlık olduğu, gayesinin ve hedefinin ne olduğu?" gibi sorular cevaplarını bulacaktır. Çünkü tasavvuf anlayışı, insanları yaratılış, yetenek ve yapılarına göre bir sınıflandırmaya gitmemektedir. Tasavvuf ne filozoflarda olduğu gibi, sadece ruhsal yönünü ele alan bir görüş, ne Nietzsche ve Hegel gibi XIX. yüzyıl düşünürlerinden akıl ve tarihsel yönünü, ne de Nietzsche'nin yaptığı gibi insanı üstün, sıradan ve trajik insan diye sınıflandırıp, yetenek ve yaratıcı gücüne göre bir değerlendirme de ortaya koymaktadır. Aynı şekilde sufiler stoa düşünce ekolünün yaptığı "birey" ve "sıradan insan" ayırımına da gitmez. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi tasavvuf, Allah bilgisiyyle şekillenen ve bu doğrultuda bir hayat ortaya koyan insanı, kendi özüne döndürerek, yeniden asli doğumunu gerçekleştirerek, kendi ilâhî fitratına çağırılmaktadır.

¹⁷⁰ Henry Corbin, *Bir'le Bir Olmak*, çev. Zeynep Oktay, (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2013), s.142-143.

Kaynakça

- Afîfî, Ebû Âlâ, *Fi Tasavvuf-ul-İslâm ve tarihîhî*, Kahire: 1954.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, İstanbul: Sufi Kitap, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul: 1981.
- Corbin, Henry, *Bir'le Bir Olmak*, çev. Zeynep Oktay, İstanbul: Pinhan, 2013.
- el-İsfehani, Râgıb, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Maksit el-esnâ Şerhu Esmâillah'il-Hüsna*, Kahire: 1961.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mîzânu'l-'Amel*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire: 1964.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu'Ulûmiddîn*, thk. Abdurrahîm b. Hüseyin el-Irakî, Beyrut:1983.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-âlemin*, thk. Mahmud Mustafa Halâvî, Beyrut: 2001.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Risâletü'l-ledünniyye (Mecmûatü resâil içinde)*, thk. İbrahim Emin Muhammed, Mektebetü't-tevfikiyye, Kahire: ts.
- Geylânî, Abdülkâdir, *Sırru'l-Esrâr*, Beyrut: ts.
- Hâkîm, *Suad, el-Mu'cemü's-Sûfî Hudûdi'l-Kelime*, Beyrut: 1981.
- Hakîm el-Tirmizî, *Hatm el-Evliyâ*, Beyrut: 1965.
- Hakkı, Erzurumlu İbrahim, *İnsaniyet-i Kâmile*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339.
- Hallâc, Hüseyin b. Mansûr, *Dîvânü'l-Hallâc*, neşr. Kamil Mustafa eş-Şeybî, Bağdat: 1974.
- Hucvirî, Ali b. Osman, thk. İbrahim Düsûkî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Kahire: 1973.
- İbn 'Ataullah İskenderî, *el-Hikemü'l- Atâiyye bi-Şerhi Zerrûk*, Beyrut: 2008.
- İbn Hazm, *İhkâm*, Kahire: 1963.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-arâb*, nşr. Yusûf Hâyat-Nedim Mer'aşli, Beyrut: ts.
- İbn Sînâ, *el-İşârât*, thk. Hasan Asî, Beyrut: 1983.
- İbnü'l Arabî, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, Beyrut: Dâru Sâdr, 1998.
- İbnü'l-Arabî, *Füsûsü'l-Hikem*, thk. Ebu Âlâ el-Afîfî, Beyrut: 1992.
- İsbahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Mısır: Mektebetü'l-Hânc, ts.

- Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, Beyrut:1992.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâle*, Beyrut: 1990.
- Lings, Martin, *The Book of Certainty*, London: 1974.
- Mevlânâ, Ahmed Ziyâüddîn b. Mustafa el-Gümüşhânevî, *Mizânü'l-İrfân*, İstanbul: 1325.
- Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, çev. Ahmed Avni Konuk, İz Yayınları, İstanbul: 1999.
- Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2004.
- Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb*, Beyrut: 1992.
- Muhasibî, Hâris b. Esed, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, nşr. Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyuddin, *et-Terğîb ve't-terhîb*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2008.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyuddin, *Kitâbu't-Tavâsîn*, nşr. L. Massignon, Paris: 1913.
- Nasr, S. Hüseyin, *Gülşen-i Hakikat*, çev. Nurullah Koltaş, İstanbul: İnsan, 2015.
- Schuon, F., *The Transendent Unity of Religions*, London: 1953.
- Sühreverdî, Şihabeddîn Ömer, *Avârifü'l-Meârif*, Beyrut:1966.
- Sülemî, Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Nureddîn Şeybe, Kahire:1986.
- Sülemî, Abdurrahman, *Tabâkat es-Sûfiyye*, nşr. Nureddîn Şureybe, Kahire: 1953.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilâhati'l-Funûn*, Beyrut: ts.
- Tenik, Ali, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*, İstanbul: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2012.